

Jerzy Dygdała*

In memoriam
Profesor Stanisław Salmonowicz (1931–2022)
i jego badania nad historią Torunia

In memoriam
Professor Stanisław Salmonowicz (1931–2022)
and his research on the history of Toruń

In memoriam
Professor Stanisław Salmonowicz (1931–2022)
und seine Forschungen zur Geschichte Thorn

Streszczenie. Dnia 24 maja 2022 r. zmarł prof. dr hab. Stanisław Salmonowicz, wybitny historyk prawa i ustroju, badacz europejskiego Oświecenia, historii Polski nowożytnej, a także dziejów Polskiego Państwa Podziemnego lat 1939–1945, specjalizujący się również w historii Pomorza i państwa pruskiego, autor około 1360 prac naukowych, popularnonaukowych i publicystycznych. Wychowanek Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, gdzie zaczął swoją karierę naukową,

* Pracownik naukowy Zakładu Historii Pomorza Instytutu Historii PAN. Prowadzi badania nad historią polityczną Polski epoki saskiej (zwłaszcza bezkrólewia 1733–1834 i pierwszego panowania króla Stanisława Leszczyńskiego 1704–1709), a także nad dziejami Prus Królewskich i Torunia w XVII–XVIII w., w tym nad historią społeczną i życia codziennego. Współautor wielotomowej *Historii Torunia*. ORCID: 0000-0002-9804-6745.

od 1966 r. aż do końca życia, związany był z Toruniem i spora część jego dorobku naukowego poświęcona była historii, nauce i kulturze tego miasta. Należałoby tu zaliczyć blisko 190 pozycji, w tym 11 książek, 78 artykułów naukowych, 47 biogramów, 20 drobniejszych artykułów popularnonaukowych w miejscowej prasie, 8 notatek z kroniki naukowej oraz 13 nekrologów i wspomnień o zmarłych toruńskich kolegach i przyjaciółach. Szczególne znaczenie mają jego rozprawy poświęcone toruńskiej oświacie i kulturze XVI–XVIII w., a także roli środowisk intelektualnych Torunia w szerzeniu myśli wczesnooświeceniowej w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej.

Abstract. Prof. Stanisław Salmonowicz died on 24 May 2022, he was an outstanding historian of law and political systems, a researcher of the European Enlightenment, the history of modern Poland, and the history of the Polish Underground State in the years 1939–1945, also specialising in the history of Pomerania and the Prussian state, author of about 1350 scientific, popular-scientific and journalistic works. An alumnus of the Jagiellonian University in Cracow, where he began his scientific career, from 1966 until the end of his life he was associated with Toruń and a large part of his scientific output was devoted to the history, science and culture of this city. This would include nearly 190 items, including 11 books, 78 scientific articles, 47 biographies, 20 minor popular science articles in the local press, 8 notes from the scientific chronicle and 13 obituaries and memoirs of deceased colleagues and friends from Toruń. Of particular importance are his dissertations on Toruń's education and culture in the sixteenth to eighteenth centuries, and the role of Toruń's intellectual elites in the spread of early-Enlightenment thought in the eighteenth-century Polish-Lithuanian Commonwealth.

Zusammenfassung. Am 24. Mai 2022 ist Professor Dr habil. Stanisław Salmonowicz verstorben, herausragender Historiker des Rechts und der Staatsformen, Erforscher der europäischen Aufklärung, der Geschichte Polens in der Neuzeit sowie der Geschichte des polnischen Untergrundstaates in den Jahren 1939–1945. Sein besonderes Augenmerk galt schon immer der Geschichte Pommerns und des Preußischen Staates,

Verfasser von ca. 1.350 wissenschaftlichen, populärwissenschaftlichen und publizistischen Arbeiten. Als Absolvent der Jagiellonen-Universität in Krakau, wo seine wissenschaftliche Laufbahn begann, war er von 1966 bis zu seinem Lebensende mit Toruń verbunden und widmete einen beträchtlichen Teil seines wissenschaftlichen Ertrages der Geschichte, Wissenschaft und Kultur dieser Stadt. In diesem Zusammenhang wären zu nennen ca. 190 Artikel, darunter 11 Bücher, 78 wissenschaftliche Artikel, 47 Biogramme, 20 kleinere populärwissenschaftliche Artikel in der lokalen Presse, 8 Notizen in der wissenschaftlichen Chronik und 13 Nachrufe und Erinnerungen an verstorbene Kollegen und Freunde aus Toruń. Von besonderer Bedeutung sind seine Abhandlungen über das Toruńer Bildungswesen und Kultur des 16.–18. Jh., sowie zur Rolle der intellektuellen Kreise Toruńs bei der Verbreitung des Gedankengutes der Frühaufklärung in der polnischen Adelsrepublik im 18. Jh.

Słowa kluczowe: prof. Stanisław Salmonowicz, Toruń epoki nowożytnej, nauka i kultura epoki baroku i oświecenia

Keywords: Prof. Stanisław Salmonowicz, modern Toruń, science and culture of the Baroque and Enlightenment eras

Schlüsselwörter: Prof. Stanisław Salmonowicz, Toruń in der Neuzeit, Wissenschaft und Kultur des Barocks und der Aufklärung

Dnia 24 maja 2022 r. zmarł prof. dr hab. Stanisław Salmonowicz, wybitny historyk prawa i ustroju, badacz europejskiego Oświecenia, historii Polski nowożytnej, a także dziejów Polskiego Państwa Podziemnego lat 1939–1945, specjalizujący się również w historii Pomorza i państwa pruskiego, autor około 1360 prac naukowych, popularnonaukowych i publicystycznych. Przez długi czas, aż do końca życia, związany był z Toruniem i spora część jego dorobku naukowego poświęcona była historii, nauce i kulturze tego miasta.

Wypada w tym miejscu przypomnieć podstawowe fakty z życiorysu profesora Stanisława Salmonowicza. Jego ojciec, Antoni (1894–1935), pochodził ze starej rodziny średnioszlacheckiej osiadłej w Wielkim

Księstwie Litewskim już w XVI w., przede wszystkim na Wileńszczyźnie i Kowieńszczyźnie¹. W XIX w. rodzina ta zaliczała się do zamożnego ziemiaństwa. W czasie I wojny światowej Antoni Salmonowicz czynnie działał w tajnej Polskiej Organizacji Wojskowej, w latach 1919–1920 w randze wachmistrza uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej. Potem pełnił różne funkcje urzędnicze w ówczesnej administracji państwowej na ziemiach północno-wschodnich. Matka, Stefania z Muzyczków (1903–1973), związana była z Krakowem. Profesor urodził się 9 listopada 1931 r. w Brześciu nad Bugiem (Litewskim), gdzie jego ojciec był wówczas naczelnikiem wydziału w tamtejszym urzędzie wojewódzkim. Po przedwczesnej śmierci ojca w 1935 r. matka z dwoma synami, starszym Jerzym (1925–2011), późniejszym adiunktem Politechniki Gdańskiej i Instytutu Oceanografii PAN, i młodszym Stanisławem, mieszkała m.in. w Wilnie i to z tym miastem wiążą się wspomnienia Profesora z dzieciństwa. W czasie II wojny światowej rodzina przeniosła się do Warszawy, gdzie przebywała w latach 1943–1944, po czym udało się jej przedostać do Krakowa. Znalazła tam schronienie w domu dziadków Profesora. Po wojnie, po krótkim epizodzie zielonogórskim, Salmonowiczowie powrócili do Krakowa. Tam w 1950 r. Stanisław zdał maturę w Liceum im. Króla Jana III i rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim. Jego mistrzem był wybitny historyk prawa prof. Michał Patkaniowski. Pod jego kierunkiem napisał pracę magisterską poświęconą działalności sądów w okresie radykalizacji rewolucji francuskiej w latach 1792–1794. Już wcześniej, bo w 1953 r. opublikował swój pierwszy tekst w „Tygodniku Powszechnym”, gdzie omówił świeżo wydaną we Francji książkę Claude’a Backvisa poświęconą dramaturgii Stanisława Wyspiańskiego. Po ukończeniu studiów w 1954 r. zaczął pracę jako asesor, a następnie sędzia w ówczesnym wymiarze sprawiedliwości na terenie Małopolski, w Krakowie, Tarnowie i Dąbrowie Tarnowskiej².

¹ Zob. szerzej S. Salmonowicz, „*Życie jak osioł ucieka...*”. *Wspomnienia*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 23–29, 36. Podstawowe informacje o pochodzeniu, rodzinie i kolejach życia Profesora zaczerpnąłem z tych właśnie wydanych drukiem wspomnień.

² S. Salmonowicz, „*Życie jak osioł ucieka...*”, s. 74–160; idem, *Jak studiowałem w dobie polskiego stalinizmu*, „*Analecta*”, t. 11, 2002, z. 1–2, s. 313–336 oraz R. Łaszewski, *Profesor Stanisław Salmonowicz – biografia naukowa*, [w:] *Historia integra. Księga pamiątkowa ofiarowana Prof. Stanisławowi Salmonowiczowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. D. Janicka, R. Łaszewski, Toruń 2001, s. 11–14.

W 1956 r. Stanisław Salmonowicz dostał się na ówczesne studia aspiranckie (doktoranckie) w Uniwersytecie Warszawskim na seminarium znakomitego historyka prawa prof. Karola Koranyiego, byłego rektora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Tam też po raz pierwszy zetknął się z problematyką częściowo przynajmniej związaną z dawnym Toruniem. Ówczesny docent w katedrze prof. Koranyiego, Zbigniew Zdrójkowski, związany z Toruniem i zabiegający o reaktywowanie tam Wydziału Prawa, zasugerował młodemu doktorantowi temat rozprawy doktorskiej na temat Christiana Gottlieba Steinera (1746–1814), pochodzącego ze znanej toruńskiej rodziny, historyka i prawnika, czynnego w Warszawie i w Toruniu, jako adwokat, sędzia i profesor Szkoły Rycerskiej założonej przez króla Stanisława Augusta. Stanisław Salmonowicz podjął tę sugestię i w swej rozprawie przedstawił nie tylko życiorys Steinera, lecz także wnikliwie przeanalizował jego twórczość naukową poświęconą prawu rzymskiemu oraz historii prawa i ustroju dawnej Rzeczypospolitej. W styczniu 1960 r. obronił na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego pracę doktorską, którą następnie opublikował w Toruniu w 1962 r. pod tytułem *Krystian Bogumił Steiner (1746–1814), toruński prawnik i historyk*. Kontakty nawiązane wówczas z doc. Zdrójkowskim, które z czasem przekształciły się w przyjaźń, owocowały późniejszym związkiem prof. Salmonowicza z Toruniem³.

Prowadząc kwerendę do swej rozprawy doktorskiej, Stanisław Salmonowicz w 1958 r. po raz pierwszy odwiedził Toruń, gdzie skorzystał z gościny w toruńskim ogromnym mieszkaniu doc. Zdrójkowskiego przy ul. Konopnickiej. Wykorzystał wówczas materiały (starodruki) zgromadzone w ówczesnej Książnicy Miejskiej (jeszcze przy ul. Wysockiej). Odwiedził też swoich wileńskich krewnych i znajomych, którzy po wojnie znaleźli się w Toruniu⁴.

Ponieważ już w początkach 1959 r. Stanisław Salmonowicz finalizował swe prace nad doktoratem, jego krakowski mistrz prof. Michał Patkaniowski, korzystając z faktu zwolnienia się połowy etatu asystenta na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, zaproponował na to stanowisko jego kandydaturę. Od tego momentu Stanisław Salmonowicz

³ Zob. szerzej S. Salmonowicz, *Życie jak osioł ucieka...*, s. 192–195, 197–203.

⁴ Ibidem, s. 196–197.

został pracownikiem naukowym (od 1 października 1959 r. starszym asystentem, a od 1962 r. adiunktem) w macierzystej Katedrze Po-wszechniej Historii Państwa i Prawa UJ. Zainteresowania badawcze Stanisława Salmonowicza koncentrowały się wówczas szczególnie na problematyce rewolucji francuskiej i na osiemnastowiecznych wiel-kich kodyfikacjach prawa. Wyjazdy na dłuższe stypendia zagraniczne, zwłaszcza do Francji, umożliwiały pogłębione studia nad tą tematyką. Z tymi też zagadnieniami wiązała się jego rozprawa habilitacyjna *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII–XIX w.* (wydana w Toruniu w 1966 r.)⁵. Wtedy to czynnie uczestniczył w krakowskim życiu naukowym, społeczno-politycznym i artystycznym, m.in. był związany ze słynną „Piwnicą pod Baranami”, a także nawiązywał pierwsze kontakty ze środowiskami o dość wyraź-nie opozycyjnym nastawieniu wobec władz PRL⁶. Po habilitacji, nie widząc przed sobą perspektyw szybkiego awansu naukowego w Kra-kowie, zdecydował się przenieść do Torunia. Zachęcił go do tego jego toruński przyjaciel Zbigniew Zdrójkowski, ówczesny docent na reakty-wowanym Wydziale Prawa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. O pery-petiach związanych z zatrudnieniem na UMK szczegółowo pisze zresztą sam prof. Salmonowicz w swych wspomnieniach⁷. Przejście do Torunia wiązało się też ze zmianą stanu cywilnego. Podczas sylwestra 1966 r. poznał u prof. Zdrójkowskiego jego dawną studentkę, sędzię (potem no-tariusza) Marię Michnicką i w październiku 1967 r. zawarli oni związek małżeński⁸. Początkowo mieszkali w niewielkim mieszkaniu w nowo wybudowanym budynku uniwersyteckim przy ul. Krasińskiego, potem udało im się przenieść do mieszkania kwaterunkowego na Chełmińskim Przedmieściu przy ul. Moczyńskiego, by następnie, w drodze zamia-ny z rodziną zakwaterowaną w mieszkaniu teściowej Profesora przy ul. Konopnickiej osiąść w tym dużym mieszkaniu w kamienicy czynszo-wej z początku XX w. Tam bez trudu udało się ulokować bardzo liczny

⁵ Ibidem, s. 206–222, 262.

⁶ S. Salmonowicz, *Krakowskie prehistoryjki opozycyjne lat 1956–1966*, „Arcana”, nr 68, 2006, z. 2, s. 70–99; idem, *Piwnica pod Baranami*” czyli w poszukiwaniu utrac-o-nego czasu, „Przegląd Artystyczno-Literacki”, t. 4, 1995, s. 30–31.

⁷ Zob. szerzej idem, *Życie jak osioł ucieka...*, s. 262–269.

⁸ Ibidem, s. 275–276.

księgozbiór Profesora, a także cenny zbiór grafik i obrazów (w tym dzieł zaprzyjaźnionych z państwem Salmonowiczami toruńskich artystów)⁹.

Od 1 września 1966 r. Profesor Stanisław Salmonowicz pełnił funkcję kierownika Katedry Historii Państwa i Prawa na Wydziale Prawa UMK. Wiązało się to jednak z wyraźną zmianą jego priorytetów badawczych. Znow sięgnął do tematyki toruńskiej. Już wcześniej Zbigniew Zdrójkowski zachęcał go do głębszych studiów nad historią toruńskiego Gimnazjum Akademickiego w dobie baroku i oświecenia, co wiązało się z wielotomową monografią dziejów tej szkoły przygotowywaną na 400-lecie jej istnienia. Nikt z historyków oświaty nie chciał się podjąć napisania tego tomu, natomiast Stanisław Salmonowicz miał pewne doświadczenie w badaniach nad dziejami nauki XVIII w., co wynikało z jego wcześniejszej rozprawy doktorskiej poświęconej toruńskiemu uczonemu Krystianowi Bogumiłowi Steinerowi. Profesor z prawdziwą pasją rozpoczął pogłębione studia nad tą tematyką, sięgając do niewykorzystanych dotąd obfitych materiałów źródłowych, zwłaszcza starodruków (programów nauczania, tekstów wykładów i mów okazjonalnych, panegiryków) i rękopisów z Książnicy Miejskiej oraz archiwów toruńskiego i gdańskiego.

Już w 1968 r. opublikował w Toruniu wraz ze Zbigniewem Zdrójkowskim i Krystyną Podlaszewską popularnonaukową książkę *Krótką historią Gimnazjum Toruńskiego 1568–1968*, w której dał zarys najstarszych dziejów tej szkoły od jej założenia w 1568 r. aż do roku 1817, kiedy to przekształcono ją w typowe pruskie gimnazjum. Był to niejako wstępny etap przygotowywania pełnej syntezy historii tej zasłużonej placówki oświatowej. W następnym roku ukazał się niewielki artykuł prof. Salmonowicza, wyraźnie wykraczający poza tematykę dziejów toruńskiego szkolnictwa, *Z problematyki narodowościowej i politycznej osiemnastowiecznego Torunia*¹⁰, stanowiący streszczenie inspirowanego do pogłębionych badań referatu wygłoszonego na zebraniu Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Z sugestii przedstawionych w tym tekście niejednokrotnie korzystali późniejsi badacze dziejów społecznych i politycznych Torunia w XVIII w. W kolejnym roku Profesor przedstawił

⁹ Ibidem, s. 322–323.

¹⁰ Drukowany w: *Sprawozdania TNT*, nr 21, 1969, s. 37–45.

związły biogram zasłużonego rektora toruńskiego Gimnazjum Akademickiego doby Oświecenia, Jana Albina Kriesa (w *Polskim słowniku biograficznym*, t. 15, Wrocław 1970, s. 308), a także źródłowy artykuł *Tragiczny spór Michała Bogusława Rutticha. Z dziejów walki o prawa języka polskiego w Toruniu w początkach XVIII wieku* („Zapiski Historyczne”, t. 35, 1970, s. 37–50). W artykule tym ukazał postać pochodzącego z Wilna toruńskiego pastora przy kościele św. Jerzego, a zarazem profesora Gimnazjum, zajmującego się nie tylko nauką języka polskiego i propagującego jego zalety, lecz także prowadzącego działalność naukową i przekładową z zakresu lingwistyki. W tym też okresie prof. Salmonowicz napisał artykuł o pewnych ambicjach syntetycznych *Nauczanie prawa i polityki w Toruńskim Gimnazjum Akademickim od XVI do XVIII wieku* (drukowany w „Czasopiśmie Prawno-Historycznym”, t. 23, 1971, z. 2, s. 53–86).

Prace nad dziejami toruńskiego Gimnazjum Akademickiego zostały niespodziewanie przerwane, bo w końcu września 1970 r. Profesor został zatrzymany w Warszawie, bezpośrednio przed odlotem do Wiednia, przez władze bezpieczeństwa PRL, w związku z kontaktami z ośrodkami polskiej emigracji (w tym z „Wolną Europą” i paryską „Kulturą”). Tzw. wydarzenia grudniowe 1970 r. i zmiana ekipy politycznej przejściowo ograniczającej represje sprawiły, że 21 stycznia 1971 r. został wypuszczony z aresztu¹¹. Mimo to ówczesne Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego 1 marca 1971 r. zwolniło go z UMK. Po dłuższych zabiegach życzliwych mu osób spośród wybitnych uczonych zdających sobie sprawę z dotychczasowych dokonań naukowych Stanisława Salmonowicza został 1 lutego 1972 r. zatrudniony w Zakładzie Historii Pomorza Instytutu Historii PAN. W tej sytuacji jest rzeczą oczywistą, że badania Profesora coraz bardziej koncentrowały się na historii ustroju, oświaty i szeroko pojętych dziejów kultury Pomorza Nadwiślańskiego (ale też i Prus Brandenburskich – Wschodnich), ze szczególnym uwzględnieniem przeszłości nowożytnego Torunia.

¹¹ Szerzej S. Salmonowicz, *Moja sprawa karna 1970–71*, „Dzieje Najnowsze”, t. 42, 2010, s. 115–140. O wcześniejszych kontaktach ze środowiskami emigracyjnymi i opozycyjnymi w samej Polsce zob. idem, *Życie jak osioł ucieka...*, s. 177–192, 226–236.

Profesor Salmonowicz przy pracy
(zdjęcie pochodzi z Archiwum UMK w Toruniu)

Stanisław Salmonowicz po swym uwolnieniu z aresztu przede wszystkim kontynuował prace nad historią toruńskiego Gimnazjum Akademickiego i szerzej nad kulturą umysłową dawnego Torunia. W 1971 r. opublikował w miejscowym dzienniku „Nowości” cykl zatytułowany *Z kopernikowskich tradycji Torunia* (zbliżały się obchody 500-lecia urodzin Mikołaja Kopernika), w którym zamieścił 12 zwięzłych biogramów toruńskich uczonych i literatów z XVI–XVIII w., którzy w jakiejś mierze odnosili się w swej twórczości do teorii wielkiego astronoma¹². W następnym roku ukazało się drukiem 6 źródłowych artykułów Profesora poświęconych toruńskiemu Gimnazjum i ludziom z nim związanym¹³. Jednocześnie opublikował on dwa artykuły dotyczące wyraźnie innej problematyki związanej z Toruniem, mianowicie nowe, szersze ujęcie kwestii znanych w całej Europie tutejszych zamieszek na tle religijnym (*O problematyce politycznej i prawnej tzw. tumultu toruńskiego z 1724 roku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 24, 1972, z. 1, s. 223–237) oraz krótki szkic zamieszczony w „Nowościach” z 25 stycznia 1972 r. *Toruń w czasach konfederacji barskiej*.

Ostatecznie obszerna, licząca 450 stron, podstawowa monografia Stanisława Salmonowicza *Toruńskie Gimnazjum Akademickie (1681–1817). Studium z dziejów nauki i oświaty* ukazała się drukiem w Poznaniu w 1973 r. Była ona kontynuacją znacznie wcześniejszej książki znakomitego historyka oświaty Stanisława Tynca *Dzieje Gimnazjum Toruńskiego* (t. 1: Toruń 1928, t. 2: Toruń 1948) obejmującej historię tej szkoły od 1568 do 1681 r. Profesor podzielił swoją pracę na trzy

¹² Por. H. Duczkowska-Moraczewska, *Publikacje Prof. S. Salmonowicza*, [w:] *Historia integra*, s. 34–35.

¹³ *Efraim Oloff (1685–1735), badacz literatury polskiej, erudyta toruński czasów saskich*, „Ruch Literacki”, t. 13, 1972, z. 5, s. 299–305; *Mysł Kopernika w Toruniu na przełomie XVII/XVIII wieku*, „Studia Warmińskie”, t. 9, 1972, s. 313–338; *Nauka astronomii w Toruńskim Gimnazjum Akademickim w dobie baroku i oświecenia (1660–1793)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, t. 15, 1972, nr 4, s. 614–646; oraz *Toruńskie Gimnazjum Akademickie a ziemia korony węgierskiej; Imprezy szkolne w Gimnazjum Toruńskim jako element dydaktyki i wychowania w dobie baroku i oświecenia (1660–1793)* i *W kręgu toruńskich erudyków osiemnastego wieku* – te trzy ostatnie pozycje w: *Księga Pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, t. 1: (XVI–XVIII w.), Toruń 1972, s. 139–166, 167–206, 225–239.

zasadnicze części, w których przedstawił funkcjonowanie Gimnazjum w czasach późnego baroku i początków oświecenia (w latach 1681–1745), w dobie pełnego oświecenia (lata 1745–1785) oraz w okresie schyłku Rzeczypospolitej, pierwszego etapu rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego (1785–1817). W każdej z tych części znalazły się obszerne przedstawienie organizacji szkoły i składu kadry nauczającej, a następnie obszerna analiza programów nauczania poszczególnych przedmiotów, metod dydaktycznych i imprez szkolnych. Osobne miejsce poświęcił autor uczniom tegoż Gimnazjum, budynkom szkolnym, bibliotece i drukarni.

Nie ulega wątpliwości, że do dziś jest to jedna z najlepszych prac z historii oświaty i nauki dawnej Rzeczypospolitej, przy czym, jak stwierdził w swych wspomnieniach Stanisław Salmonowicz, szczególnie wiele uwagi poświęcono w niej sprawom dydaktyki. Słuszna jest też jego uwaga, „iż żadna szkoła dawnej Polski [...] nie posiadała tak szczegółowego opracowania”. Autor miał wprawdzie potem poczucie, że „tej publikacji (poza paroma fachowymi recenzjami) nikt nigdy nie docenił”¹⁴, ale, moim zdaniem, było to wrażenie zdecydowanie subiektywne. W rzeczywistości ukazało się bowiem, w czasopiśmie polskich, francuskich i niemieckich, aż 10 recenzji tej monografii, których autorzy (a byli między nimi tak znakomici historycy, jak Irena Stasiewicz-Jasiukowa, Ryszard Wołoszyński, Mirosława Chamcówna, Gotthold Rohde czy Daniel Beauvois) w pełni docenili znaczenie tej pozycji dla badań nad historią oświaty i kultury nie tylko Torunia i Prus Królewskich, lecz także całej Rzeczypospolitej¹⁵.

W następnych latach prace badawcze prof. Stanisława Salmonowicza koncentrowały się z jednej strony na przygotowaniach do pisania odpowiednich rozdziałów w kolejnych tomach syntezy *Historia Pomorza* (było to jego główne zadanie w Zakładzie Historii Pomorza IH PAN), z drugiej na zbieraniu materiałów do biografii króla pruskiego Fryderyka II Wielkiego i szerzej do dziejów państwa pruskiego w XVIII–XIX w. Jednocześnie kontynuował publikowanie artykułów

¹⁴ S. Salmonowicz, *Życie jak osioł ucieka...*, s. 319.

¹⁵ H. Duczkowska-Moraczewska, op. cit., s. 37, poz. 166.

poświęconych profesorom Gimnazjum Akademickiego¹⁶, a także niektórym aspektom działalności tejże szkoły, zwłaszcza nauczaniu filozofii¹⁷. W tym czasie Profesor wyraźnie poszerzył swoje zainteresowania historią Torunia na problematykę społeczną i dziejów szeroko pojętej kultury, nie tylko umysłowej. Zaowocowało to m.in. uwagami nad toruńskim patrycjatem doby nowożytnej¹⁸, obyczajowością mieszczańską i rozporządzeniami dla wsi miejskich¹⁹, ówczesnymi czasopismami naukowymi²⁰, pietyzmie, czyli specyficznym, nieortodoksyjnym nurcie religii protestanckiej²¹, a także artykułem o drugiej z toruńskich szkół, przejętym przez Komisję Edukacji Narodowej dawnym gimnazjum jezuickim²². Wszystkie te publikacje oparte były na solidnej podstawie źródłowej i przynosiły wiele nowych informacji o życiu w dawnym Toruniu. Niejako podsumowaniem kwestii obecności języka polskiego w codziennym życiu znacznej części mieszkańców dawnego Torunia była bibliofilsko wydana niewielka książka *Obrońcy i miłośnicy języka polskiego w Toruniu XVI–XVIII w.* (Toruń 1979), w której znalazły się też faksymile drukowanych afiszy profesorów Gimnazjum Akademickiego Efraima Oloffa z lat 1712–1713 i Michała Bogusława Rutticha z 1714 r. informujące o nauczaniu języka polskiego.

¹⁶ Zob. *Lata toruńskie Johanna Gottlieba Willamowa (1736–1777), poety z Morąga*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1973, nr 1–2, s. 45–57; *Profesor Jan Fryderyk Bachstrom (1686–1742). Uczony, pietysta, awanturnik*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 11, 1974, z. 1, s. 15–52; *U progu oświecenia w Toruniu: Jerzy Piotr Schultz (1680–1748), historyk i politolog*, „Wiek Oświecenia”, t. 1, 1978, s. 53–88.

¹⁷ *Nauczanie filozofii w Toruńskim Gimnazjum Akademickim (1568–1793)*, [w:] *Nauczanie filozofii w Polsce w XV–XVIII wieku*, Wrocław 1978, s. 137–197.

¹⁸ *O genealogiach patrycjatu toruńskiego XVI–XVIII w.* (współautor Jerzy Dygdała), „Zapiski Historyczne”, t. 42, 1977, z. 3, s. 85–106.

¹⁹ *O reglamentacji obyczajowości mieszczańskiej w Toruniu w XVI–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 41, 1976, z. 3, s. 87–103; *Osiemnastowieczne nieznanne ordynacje toruńskie dla wsi miasta Torunia*, „Lud”, t. 61, 1977, s. 227–238.

²⁰ *Toruńskie czasopisma naukowe w XVIII wieku*, „Rocznik Toruński”, t. 11, 1976, s. 215–227.

²¹ *Pietyzm w dawnym Toruniu*, „Rocznik Toruński”, t. 13, 1978, s. 185–197.

²² *Szkoła pojezuicka Komisji Edukacji Narodowej w Toruniu (1773–1787)*, „Zapiski Historyczne”, t. 40, 1975, z. 3–4, s. 31–44.

Szczególne znaczenie miał referat Stanisława Salmonowicza wygłoszony w grudniu 1979 r. na zebraniu Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego w Toruniu *Program badań nad historią kultury Torunia XVII–XVIII w.*, którego krótkie streszczenie umieszczono w „Sprawozdaniach TNT” (nr 33, 1979, s. 77–78). W miarę pełny tekst Profesor opublikował w „Roczniku Toruńskim” (t. 15, 1980, s. 323–332) pod nieco zmienionym tytułem *O badaniach nad historią kultury staropolskiego Torunia (1466–1793)*. Wystąpienie to wynikało z podjętej wówczas inicjatywy opracowania nowej, wielotomowej syntezy historii Torunia. Profesor Salmonowicz miał być autorem rozdziałów poświęconych kulturze miasta w XVI–XVIII wieku. W swym referacie przedstawił zasadnicze teoretyczne założenia nowoczesnie ujętej historii kultury (czy szerzej pojętego klimatu kultury), nie tylko elit, ale też i uboższych warstw ludności. Wskazywał potrzebę skoncentrowania się na badaniu zjawisk masowych i na uwzględnieniu mentalności ówczesnego społeczeństwa jako nie tylko twórcy, ale i konsumenta dóbr kulturowych. Postulował przy tym konieczność podjęcia wielu monograficznych studiów przygotowawczych. Na skutek coraz bardziej pogłębiającego się kryzysu ekonomicznego PRL i narastających kłopotów z finansowaniem nauki nie doszło wtedy do rozpoczęcia poważniejszych prac nad przygotowaniem syntezy historii naszego miasta. Niemniej jednak niektóre postulaty prof. Salmonowicza udało się w pewnej mierze zrealizować. Podjęto więc monograficzne badania nad strukturami demograficznymi i stratyfikacją społeczno-zawodową ludności nowożytnego Torunia (Krzysztof Mikulski), nad środowiskami polsko-katolickimi w mieście (Kazimierz Maliszewski), nad dziejami toruńskiej medycyny, warunków sanitarnych i lęków egzystencjalnych wywołanych epidemiami (Katarzyna Pękacka-Falkowska), wreszcie nad dziejami miejscowej produkcji typograficznej i nad gromadzeniem księgozbiorów (Iwona Imańska). Sam Profesor wypełnił część tych postulatów, zajmując się m.in. problemami barokowych uroczystości i ich roli socjokulturalnej²³.

Zmiany polityczne zachodzące w latach 1980–1981, wynikające z narastającej fali strajków i powstania NSZZ „Solidarność”, znalazły

²³ *Imprezy i uroczystości w dawnym Toruniu*, [w:] *Imprezy towarzyskie i oficjalne w dawnym Toruniu*, Toruń 1984, s. 27–44.

odbicie także w życiu prof. Stanisława Salmonowicza. Korzystając z przejściowych ustępstw władz partyjnych, na UMK, zabiegano o ponowne zatrudnienie Profesora na uczelni i o unieważnienie wcześniejszej decyzji ministerstwa o zwolnieniu go z pracy. Ostatecznie przyniosło to pożądaný efekt i mimo wprowadzenia stanu wojennego, od 1 lutego 1982 r. znów został pracownikiem naukowym Wydziału Prawa w wymiarze pół etatu. Objął wówczas kierownictwo Zakładu (Katedry) Historii Prawa Niemieckiego w Polsce. Za swój pierwszy zakład pracy uważał jednak Instytut Historii PAN., w którym pełnił w latach 1993–2002 funkcję kierownika Zakładu Historii Pomorza²⁴.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Profesor prowadził, tak jak i poprzednio, niezwykle owocne badania na wielu polach badawczych. Jego liczne prace dotyczyły nie tylko dziejów szeroko rozumianego Pomorza, ale też historii państwa pruskiego, Francji XVIII–XIX w., oświeconego absolutyzmu, a także kultury, oświaty, nauki oraz specyfiki wyznaniowej nowożytnej Rzeczypospolitej. Nadal kontynuował badania nad historią dawnego prawa (w tym procesów o czary), ustroju i administracji. W 1983 r. uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, a w roku 1989 profesora zwyczajnego. Szczególne znaczenie miało współautorstwo kolejnych tomów monumentalnej *Historii Pomorza*. Był też redaktorem tomu IV tej syntezy, obejmującego dzieje Wielkiego Pomorza w XIX i początkach XX w.

W tym okresie Stanisław Salmonowicz nie przestał interesować się przeszłością Torunia. Wydał wówczas popularnonaukową książkę *Myśl oświecenia w Toruniu* (Toruń 1982), a także drugą *Toruń w czasach baroku i oświecenia. Szkice z dziejów kultury Torunia XVII–XVIII wieku* (Toruń 1982), w której zgromadził niektóre ze swych wcześniejszych artykułów dotyczących kultury miasta na tle prowincji Prus Królewskich i roli, jaką odgrywał Toruń w szerzeniu myśli oświeceniowej w Polsce. Szczególnie wiele uwagi poświęcił wówczas problematyce tzw. tumultu toruńskiego z 1724 r., kiedy to sprowokowani przez jezuickich uczniów toruńscy ewangelicy wtargnęli do gmachu kolegium jezuickiego i je zdemolowali. Władze Rzeczypospolitej tym razem okazały stanowczość i dziewięciu faktycznych lub rzekomych uczestników zająć

²⁴ S. Salmonowicz, „Życie jak osioł ucieka...”, s. 345–347.

zostało ściętych, a także burmistrz Gottfried Rösner oskarżony o niedopełnienie obowiązków i dopuszczenie do tumultu. Ten surowy wyrok wywołał szeroki oddźwięk w ówczesnej Europie, w której coraz częściej pojawiały się opinie o polskiej nietolerancji. Szczególną zasługą prof. Salmonowicza było zwrócenie uwagi na jeden ze starodruków ze zbiorów Książnicy Miejskiej (Kopernikańskiej). Był to dziennik dłuższej podróży śląskiego czeladnika Samuela Klennera, który w 1724 r. przebywał w Toruniu i był naocznym świadkiem tych wydarzeń²⁵. Sprawy tumultu omówił Profesor dodatkowo w artykule *O toruńskim tumulcie z roku 1724* („Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 28, 1983, s. 161–184). W swych publikacjach na ten temat Stanisław Salmonowicz wyraźnie stawiał tezę, że przyczyną tych rozruchów były narastające napięcia na tle wyznaniowym między toruńskimi ewangelikami a katolikami, którzy byli w jakiejś mierze dyskryminowani, władze miejskie podczas rozruchów nie zadziałały odpowiednio zdecydowanie, a wyrok, choć surowy, znajdował podstawę w ówczesnym prawie, które przestępstwa przeciwko religii (a do tej kategorii zaliczono wtargnięcie do kolegium i zniszczenie przedmiotów kultu) traktowało szczególnie ostro. Może z tego też względu w prywatnych rozmowach wypowiadał się negatywnie o wmurowaniu w ścianę kamienicy przy ul. Chełmińskiej, w której mieszkał niegdyś burmistrz Rösner, tablicy pamiątkowej poświęconej tej postaci.

Również innym tematom toruńskim poświęcił Profesor artykuły, m.in. o niektórych zagadnieniach nowożytnej historiografii mieszczańskiej²⁶, o stosunkach wyznaniowych w Toruniu w XVI–XVIII wieku²⁷, o związkach kulturalnych Gdańska i Torunia z dawnym Królewcem²⁸,

²⁵ *Podróże czeladnika ze Ścinawy i jego pobyt w Toruniu w 1724 roku. (Przyczynek do dziejów tumultu toruńskiego 1724 r.)*, „Zapiski Historyczne”, t. 48, 1983, z. 3, s. 175–183.

²⁶ *Modele nowożytnej historiografii mieszczańskiej w Toruniu* (współautor Jerzy Serczyk), „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia”, t. 20, 1985, s. 37–49.

²⁷ *Z dziejów wyznaniowych Torunia na przełomie XVI/XVII wieku*, „Rocznik Toruński”, t. 17, 1986, s. 235–244; *Życie religijne luteranów toruńskich w XVII–XVIII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 34, 1989, s. 115–130.

²⁸ *Związki kulturalne Torunia i Gdańska z Królewcem w XVIII wieku*, [w:] *Kultura polska a kultura europejska*, Warszawa 1987, s. 251–264.

wreszcie naszkicował zarys problematyki dziejów książki w Toruniu w epoce staropolskiej²⁹. Przedstawił też swoje uwagi dotyczące programu badań nad epidemiami pustoszącymi miasto w XVII i początkach XVIII w., a także ich skutkami, nie tylko demograficznymi³⁰.

Zasadnicza zmiana ustrojowa z 1989 r. i likwidacja cenzury pozwoliła Profesorowi na otwarte podejmowanie tematyki dziejów najnowszych, zwłaszcza czasów II wojny światowej i epoki stalinizmu w Polsce (już wcześniej publikował prace z tego zakresu, pod pseudonimem, w drugim obiegu). Tematyką tą zainteresowany był od dawna, do czego przyczyniły się też bliskie kontakty rodzinne z wujem płk Ludwikiem Muzyczką, członkiem Komendy Głównej AK, a następnie działaczem podziemia niepodległościowego. Profesor aktywnie uczestniczył wówczas w życiu naukowym, wygłaszając referaty na licznych konferencjach w Polsce i zagranicą³¹. Prowadził też nadal zajęcia dydaktyczne na Wydziale Prawa UMK i to aż do 2016 r. (mimo że formalnie w 2001 r. przeszedł na emeryturę)³².

Profesor, podobnie jak i jego mieszkający w Gdańsku brat Jerzy, w czasach PRL blisko związany był z demokratyczną opozycją, choć po swoim uwolnieniu z aresztu w 1971 r. zdawał sobie sprawę, że jest pod stałą obserwacją Służby Bezpieczeństwa i zachowywał szczególną ostrożność³³. Dopiero w okresie „Solidarności” z lat 1980–1981 bardziej otwarcie zaangażował się w działalność publiczną, a w dobie stanu wojennego, utrzymując poufne kontakty z niektórymi działaczami opozycyjnymi, wygłosił sporo odczytów o charakterze popularnym dotyczących m.in. Armii Krajowej i Polskiego Państwa Podziemnego. Rozpoczął też wówczas bliską współpracę ze słynną prof. Elżbietą Zawacką (pseudonim „Zo”) zakładając wraz z nią Fundację „Archiwum Pomor-

²⁹ *Uwagi o dziejach książki w dawnym Toruniu (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Księga Pamiątkowa uroczystego obchodu 60-lecia Książnicy Miejskiej*, Toruń 1988, s. 7–16.

³⁰ *Toruń wobec zarazy w XVII i XVIII wieku*, „Sprawozdania TNT”, t. 35/36: 1981/1982, s. 66–69, pełny tekst w „Rocznik Toruński”, t. 16, 1983, s. 241–256.

³¹ Zob. szerzej S. Salmonowicz, „*Życie jak osioł ucieka...*”, s. 420–455.

³² R. Łaszewski, op. cit., s. 13–14; J. Dygdała, D. Janicka, *O fenomenie dorobku naukowego Profesora Stanisława Salmonowicza*, „Zapiski Historyczne”, t. 86, 2021, z. 3, s. 9, 20–27.

³³ S. Salmonowicz, „*Życie jak osioł ucieka...*”, s. 323–324.

skie Armii Krajowej”. Po 1989 r. aktywnie wspierał swym autorytetem tworzące się wówczas partie polityczne: ROAD (Ruch Obywatelski Akcją Demokratyczną) i następnie Unię Demokratyczną (Unię Wolności)³⁴. Profesor przejawiał w tym czasie sporą aktywność publicystyczną, publikując liczne felietony na tematy społeczno-kulturalne (również i czysto polityczne) na łamach miejscowej prasy codziennej (w „Nowościach”, i „Gazecie Pomorskiej”), a także w tygodnikach i miesięcznikach (m.in. w „Kujawach”, „Promocjach Kujawsko-Pomorskich”, „Głosie Uczelni. Piśmie UMK”, „Polityce”, gdańskich „Literach”, „Forum Akademickim”, „Nowych Książkach”). Od 2013 r. jego felietony na tematy historyczne, obyczajowe i dotyczące współczesnych wydarzeń kulturalno-politycznych stale były publikowane na łamach gdańskiego miesięcznika „Pomerania”³⁵.

Po 1989 r. Stanisław Salmonowicz, mimo wyraźnej zmiany priorytetów badawczych i skoncentrowaniu się na historii politycznej XX w., nadal zajmował się przeszłością Torunia. Warto tu wskazać zwłaszcza na obszerny artykuł *Opisy i pochwały Torunia w XVII–XVIII w.* w „Roczniku Toruńskim” (t. 20, 1991, s. 253–280). Opublikował też w formie książkowej zbiór swych wcześniejszych mniejszych objętościowo prac dotyczących historii i kultury miasta (*Szkice toruńskie z XVII–XVIII wieku*, Toruń 1992). Największe znaczenie miał jednak udział Profesora w przygotowanej ostatecznie przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu wielotomowej syntezie dziejów Torunia, którą redagował prof. Marian Biskup. W tomie II, części drugiej, obejmującej lata 1548–1660, Stanisław Salmonowicz był autorem blisko stustronicowego rozdziału, w którym przedstawił zarys geografii kulturalnej miasta, historię szkolnictwa (zarówno ewangelickiego, jak i katolickiego), uniwersyteckie studia młodzieży toruńskiej, życie umysłowe (w tym zasygnalizował sprawy przedstawień teatralnych i muzyki) oraz naukowe miasto, a także dzieje tutejszego drukarstwa, księgozbiorów i bibliotek³⁶.

³⁴ Ibidem, s. 347–351, 354–357, 396–401.

³⁵ Wybór z tych felietonów ukazał się w postaci książkowej, zob. S. Salmonowicz, *Gawędy o ludziach i książkach*, Gdańsk 2019.

³⁶ S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa Torunia w dobie renesansu, reformacji i baroku*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, Toruń 1994, s. 169–256.

W części trzeciej tomu II, w której omówiono historię miasta w latach 1660–1793, Profesor zamieścił trzy rozdziały, w których dał szczegółowy obraz ówczesnej kultury umysłowej miasta (kładąc nacisk na zmiany w mentalności), funkcjonowania oświaty i nauczania, rozwoju nauki, czytelnictwa i drukarstwa, wreszcie skomplikowanych stosunków wyznaniowych i życia religijnego³⁷. Wykorzystał tu oczywiście wyniki swych wcześniejszych, podstawowych kwerend źródłowych, ale też zgodnie z nakreślonym niegdyś przez siebie programem badań, próbował szerzej i nowocześniej interpretować zjawiska kulturowe zachodzące wtedy wśród toruńskiego mieszczaństwa. Synteza ta zaopatrzona w pełny aparat naukowy (przypisy, nieraz bardzo drobiazgowy), ma zresztą w jakiejś mierze charakter monografii źródłowej.

Także i później Stanisław Salmonowicz sięgał, jakkolwiek już rzadziej, do tematyki toruńskiej. Zajmował się m.in. epizodycznymi związkami niemieckich jakobinów z Toruniem u schyłku XVIII w.³⁸, językami używanymi w codziennym życiu w dawnym Toruniu³⁹, przedstawieniami teatralnymi w szkołach toruńskich w dobie nowożytnej⁴⁰, roli tradycji antycznej w kulturze miasta⁴¹, a także współżyciem dwóch wyznań w obrębie jednego ośrodka miejskiego⁴². Część tych i wcześniejszych artykułów (m.in. *Pietyzm w dawnym Toruniu*) znalazła się w książce Profesora *W staropolskim Toruniu. Studia i szkice* (Toruń 2005). Profesor już od 1970 r. zamieszczał w *Polskim słowniku biograficznym*

³⁷ Idem, Rozdział IX: *Kultura umysłowa Torunia między barokiem a oświeceniem*; rozdział X: *Dzieje książki i czytelnictwa*; rozdział XI: *Dzieje wyznań i życia religijnego*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 3, Toruń 1996, s. 299–371, 372–394, 395–418.

³⁸ Idem, *Niemieccy jakobini w Toruniu w latach 1793–1795. Rekonesans badawczy*, [w:] *Ludzie, kontakty, kultura XVI–XVIII w.*, Warszawa 1997, s. 134–139.

³⁹ Idem, *Języki kultury i życia codziennego w Toruniu w XVII–XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 43, 1999, s. 103–110.

⁴⁰ Idem, *Toruński teatr szkolny (XVI–XVIII w.)*, [w:] *80 lat teatru w Toruniu 1920–2000*, Toruń 2000, s. 85–93.

⁴¹ Idem, *Antyk w Toruniu w XVII–XVIII w.*, [w:] *Studia thorunenensio-classica, tradycje antyczne w Polsce północnej*, Warszawa 2002, s. 65–88.

⁴² Idem, *Protestanci i katolicy w jednym mieście: casus Torunia w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań*, Kraków 2004, s. 65–78; idem, *Ewangelicy toruńscy w XVIII w. (1697–1793)*, [w:] *Ewangelicy w Toruniu (XVI–XX w.)*, Toruń 2011, s. 81–108.

biogramy bardziej znanych toruńskich uczonych i profesorów gimnazjalnych z XVI–XVIII w. (11 biogramów). Na przełomie XX/XXI wieku zaczęły się ukazywać wielotomowe regionalne słowniki biograficzne obejmujące postacie związane z Toruniem i Pomorzem. Stanisław Salmonowicz praktycznie zmonopolizował w nich życiorysy toruńskich uczonych, drukarzy, literatów, pastorów, a także niektórych miejskich polityków. W *Toruńskim słowniku biograficznym* znalazło się 12 takich biogramów pióra Profesora, a w *Słowniku biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego* aż 28 biogramów.

Na początku XXI w. Stanisław Salmonowicz skupił się na opracowywaniu swych wspomnień. Wyjątki z nich, dotyczące m.in. niektórych spraw toruńskich, publikował wcześniej⁴³. Całość, licząca 504 strony, pod intrygującym tytułem „*Życie jak osioł ucieka...*”. *Wspomnienia* ukazała się nakładem Instytutu Pamięci Narodowej, oddział w Bydgoszczy i Gdańsku w 2014 r. Spora część tych pamiętników zawiera informacje o stosunkach na UMK, o ludziach związanych z miastem, o życiu codziennym, o znajomych i przyjaciółach Autora. Główną część stanowi jednak imponująca biografia naukowa Profesora. Dorobek naukowy prof. Stanisława Salmonowicza jest bowiem ogromny. Opublikował on łącznie około 1360 prac, w tym 240, które należałoby zaliczyć do publicystyki (felietony, wywiady, artykuły popularnonaukowe). Wśród pozycji ściśle naukowych wyraźnie dominują publikacje z zakresu historii prawa, administracji i ustroju, stanowiąc około 33% tej twórczości). Na drugim miejscu znajdują się prace z historii wczesnonowożytnej, zarówno Francji i Niemiec, jak i szlacheckiej Rzeczypospolitej (18%). Kolejne miejsce zajmują publikacje dotyczące XX wieku, a zwłaszcza historii Polski podczas II wojny światowej i w epoce stalinizmu (13,5%). Spraw szeroko pojętego Pomorza dotyczy około 12% dorobku naukowego Profesora⁴⁴. Mieszczą się też w tym liczne prace poświęcone historii i kulturze dawnego Torunia. Należałoby do nich zaliczyć blisko 190 pozycji, w tym 11 książek, 78 artykułów naukowych, 47 biogramów, 20 drobniejszych artykułów popularnonaukowych w miejscowej

⁴³ Idem, *Wspomnienie o profesorach i o „salonach” toruńskich*, [w:] *60 lecie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Toruń 2006, s. 223–231.

⁴⁴ J. Dygdała, D. Janicka, op. cit., s. 11–12.

prasie, 8 notatek z kroniki naukowej oraz 13 nekrologów i wspomnień o zmarłych toruńskich kolegach i przyjaciółach (m.in. gen. Elżbiecie Zawackiej i profesorach Marianie Biskupie, Wiesławie Langu, Władysławie Bojarskim, Jerzym Wojtowiczu, Jerzym Serczyku)⁴⁵.

Badania Stanisława Salmonowicza, obok podstawowych dla niego studiów nad powszechną historią prawa i ustroju, stosunków wyznaniowych w dawnej Polsce, oświeconego absolutyzmu, Wielkiej Rewolucji Francuskiej z 1789 r. oraz dziejów państwa pruskiego w dużej mierze dotyczyły zagadnień historii ustroju, oświaty i szeroko pojętych dziejów kultury Prus Królewskich (ze szczególnym uwzględnieniem Torunia). Studia Profesora nad dziejami Torunia koncentrowały się początkowo głównie na historii miejscowego szkolnictwa, głównie protestanckiego, ale też i katolickiego. Później studia te zostały poszerzone o problematykę szeroko pojętej kultury i stosunków wyznaniowych w mieście (ze szczególnym uwzględnieniem problematyki tzw. tumultu toruńskiego z 1724 r.). Znaczenie prac Stanisława Salmonowicza dla rozwoju badań nad historią dawnego Torunia jest niezwykle istotne. To on zwrócił uwagę badaczy ogólnopolskich na rolę środowisk intelektualnych Torunia w szerzeniu myśli wczesnooświeceniowej w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Wyraźnie akcentował też w swoich badaniach znaczenie ludności polskokatolickiej w Toruniu, stwierdzając przy tym, że sprawujące władzę w mieście elity protestanckie niejednokrotnie dyskryminowały tę grupę mieszkańców.

Prace Stanisława Salmonowicza nad szerzej pojętą historią Prus Królewskich dotyczyły początkowo głównie problematyki ustrojowej oraz specyficznej, generalnie mieszczańskiej, kultury umysłowej tej prowincji. Aktywny udział w pracach nad trzecim i czwartym tomem *Historii Pomorza* przyniósł w efekcie znaczące poszerzenie problematyki badawczej o dzieje Prus Wschodnich i Zachodnich w XIX i początkach XX w., a więc w okresie, kiedy ziemie te wchodziły w skład państwa pruskiego. Powstały wówczas nowatorskie, nie tylko na gruncie polskim, studia dotyczące ustroju polityczno-administracyjnego tych

⁴⁵ Obliczenia na podstawie H. Duczkowska-Moraczewska, op. cit.; oraz S. Salmonowicz, M.J. Mazurkiewicz, A. Biedrzycki, *Bibliografia publikacji Stanisława Salmonowicza za lata 2001–2021*, „Zapiski Historyczne”, t. 86, 2021, z. 3, s. 33–60.

provincji, kodyfikacji prawa na tych terenach, a także pruskiej warstwy urzędniczej, uchodzącej za wzorzec nowoczesnej biurokracji. Studia Profesora nad dziejami Torunia, a także ziem Pomorza Nadwiślańskiego dotyczą długiego okresu, bo od wieku XVI aż po drugą połowę XX stulecia. Badania te w znaczącej mierze poszerzyły stan naszej wiedzy o przeszłości nie tylko naszego miasta, ale i całego regionu.

Warto dodać, iż Stanisław Salmonowicz jest także autorem licznych prac poświęconych dziejom Prus, w tym wielokrotnie wznawianej, znakomitej biografii Fryderyka Wielkiego (*Fryderyk II Wielki*, Wrocław 1981, 1985, 1998, 2006), mającej trzy wydania historii państwa pruskiego (*Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987, Warszawa 1998 i 2004; tłumaczenie niemieckie: *Preussen. Geschichte der Staat und Gesellschaft*, Herne 1995) oraz rewolucyjnej Francji (*Francja pod jakobińską gwiazdą*, Warszawa 1966), a przede wszystkim z powszechnej historii prawa (*La codification européenne du Moyen-Age au siècle des Lumières*, Warszawa 1997; *Z wieku Oświecenia. Studia z dziejów prawa i polityki XVIII wieku*, Toruń 2001; *Od XVI do XX wieku. Studia historyczne i historycznoprawne*, Toruń 2016). Jest też współautorem na poły sensacyjnej kroniki kryminalnej dawnego Krakowa (*Pitival krakowski*, Kraków 1962, 1968, 2010). Praktycznie przez cały czas swojej aktywności naukowej Stanisław Salmonowicz nie rezygnował z badań nad problematyką Oświecenia, które oceniał bardzo wysoko i w którym widział istotne źródła naszej współczesności.

Profesor zdawał sobie sprawę, że jego dorobek naukowy jest imponujący i na wielu polach badawczych poniekąd pionierski (przynajmniej w historiografii polskiej). Utrzymywał zresztą bliskie kontakty z nauką francuską (był stałym recenzentem czasopisma „Revue historique de droit français et étranger”) oraz niemiecką. Niejednokrotnie uważał jednak, że jego twórczość naukowa nie jest w pełni doceniana (zwłaszcza w środowisku warszawskim), a także i w Toruniu, mimo że tak wiele opublikował prac na temat przeszłości tego miasta, nie doczekał się należnego uznania⁴⁶. Opinie te były ewidentnie niesłuszne i wynikały chyba ze specyficznego przewrażliwienia Profesora. W rzeczywistości

⁴⁶ Zob. S. Salmonowicz, „Życie jak osioł ucieka...”, s. 319, 405, 463.

środowisko naukowe, zarówno polskie, jak i zagraniczne, bardzo wysoko oceniało twórczość naukową Profesora. Najlepiej o tym świadczy wybór na członka Polskiej Akademii Umiejętności (w 1992 r.) oraz członkostwo honorowe Polskiego Towarzystwa Badań nad Wiekiem Osiemnastym. Był też odznaczony Krzyżem Komandorskim i Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Wolności i Solidarności. Co więcej, 30 marca 2022 r. senat Uniwersytetu Jagiellońskiego, uczelni, której Profesor był wychowankiem, nadal mu tytuł doktora *honoris causa*⁴⁷. Ponadto znany toruński działacz opozycji demokratycznej i późniejszy wicemarszałek senatu Jan Wyrowiński wystąpił z wnioskiem o nadanie Profesorowi tytułu Honorowego Obywatela Torunia, niestety propozycja ta utknęła w Radzie Miejskiej⁴⁸.

Stanisław Salmonowicz w swoich wspomnieniach stwierdził, że „Ostatnie lata do 2007 r. wraz z [...] pewnym osłabieniem zapału do pracy, nie przyniosły nowych, wielkich projektów. Starość nie pozwala na długofalowe myślenie, skąd koncentracja na tym, co mi najłatwiej przychodzi, recenzje, krótkie teksty erudycyjne [...]”⁴⁹. W rzeczywistości Profesor do samego końca życia, mimo trapiących go licznych dolegliwości i opieki nad ciężko chorą żoną Marią (zmarła 14 listopada 2021 r.), zachował właściwą mu bystrość umysłu i chęć do pracy. Od wspomnianego wyżej 2007 r. opublikował przeszło 230 pozycji, w tym 6 książek. Ostatnia *Polska pod okupacją niemiecką (1939–1945): wybór studiów* ukazała się w Toruniu w 2021. Wciąż interesował się też tematyką toruńską, recenzując m.in. bardzo cenne wspomnienia miejscowego plastyka Eugeniusza Przybyła, których pierwszy tom *Toruń okupacyjny wrzesień 1939 – styczeń 1945 w dzienniku malarza i bibliofila* (wyd. Janusz i Roman Tondel, Toruń 2019). Swoją recenzję z tej książki ogłosił w „Zapiskach Historycznych” (t. 85, 2020, z. 3, s. 166–172). Profesor zrecenzował też drugi tom tych wspomnień *Toruń. Pierwszy rok w nowej Polsce luty 1945 – styczeń 1946 w dzienniku Eugeniusza*

⁴⁷ A. Wilma, *Doktorat honoris causa dla prof. Salmonowicza*, „Nowości. Dziennik Toruński”, 4 IV 2020, s. 6.

⁴⁸ J. Wyrowiński, *Pamiętajmy o profesorze Salmonowiczu*, „Nowości. Dziennik Toruński”, 6 VI 2022, s. 2.

⁴⁹ S. Salmonowicz, „*Życie jak osioł ucieka...*”, s. 412.

Przybyła (wyd. J. i R. Tondel, Toruń 2021). Jego recenzja została opublikowana już pośmiertnie także w „Zapiskach Historycznych” (t. 87, 2022, z. 2, s. 172–177). O ciągłym zafascynowaniu Profesora życiem, bieżącą polityką i nauką bardzo dobrze świadczy ostatni, długi wywiad, jaki udzielił miejscowym „Nowościom”, tuż przed pójściem do szpitala, zatytułowany *Po Rosji Ukrainę czeka starcie z „thustymi kotami”*⁵⁰. „Nowości”, zamieszczając naprzód krótką informację o śmierci Profesora, zaczęły ją od zdania: „Zmarł prof. Stanisław Salmonowicz – jedna z najjaśniejszych postaci Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i polskiej nauki” (nr z 25 maja 2022, s. 4). W dwa dni później redaktor Adam Wilma poświęcił Profesorowi dłuższy artykuł pod znamienym tytułem *Autorytet* (w nr z 27 maja 2022, s. 21).

Uroczyste pożegnanie prof. Stanisława Salmonowicza przez społeczność akademicką odbyło się w Auli UMK 3 czerwca 2022 r. Wtedy też władze Uniwersytetu Jagiellońskiego przekazały Rodzinie Profesora dyplom nadania mu doktoratu *honoris causa*. Profesor został pochowany na Cmentarzu św. Jerzego, a ceremonie pogrzebowe poprowadził proboszcz toruńskiej parafii ewangelicko-augsburskiej, ksiądz Michał Walukiewicz,

Bibliografia

- Duczowska-Moraczewska Henryka, *Publikacje Prof. S. Salmonowicza*, [w:] *Historia integra. Księga pamiątkowa ofiarowana Prof. Stanisławowi Salmonowiczowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. Danuta Janicka, Ryszard Łaszewski, Toruń 2001, s. 27–82.
- Dydała Jerzy, Janicka Danuta, *O fenomenie dorobku naukowego Profesora Stanisława Salmonowicza*, „Zapiski Historyczne”, t. 86, 2021, z. 3, s. 5–33.
- Łaszewski Ryszard, *Profesor Stanisław Salmonowicz – biografia naukowa*, [w:] *Historia integra. Księga pamiątkowa ofiarowana Prof. Stanisławowi Salmonowiczowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. Danuta Janicka, Ryszard Łaszewski, Toruń 2001, s. 11–14.

⁵⁰ „Nowości. Dziennik Toruński”, 6 V 2022, s. 17: wywiad Adama Wilmy ze Stanisławem Salmonowiczem.

- Salmonowicz Stanisław, Mazurkiewicz Maciej J., Biedrzycki Adam, *Bibliografia publikacji Stanisława Salmonowicza za lata 2001–2021*, „Zapiski Historyczne”, t. 86, 2021, z. 3, s. 33–60.
- Salmonowicz Stanisław, *Jak studiowałem w dobie polskiego stalinizmu*, „Analecta”, t. 11, 2002, z. 1–2, s. 313–336.
- Salmonowicz Stanisław, *Gawędy o ludziach i książkach*, Gdańsk 2019.
- Salmonowicz Stanisław, *Krakowskie prehistoryjki opozycyjne lat 1956–1966*, „Arcana”, nr 68, 2006, z. 2, s. 70–99.
- Salmonowicz Stanisław, *Moja sprawa karna 1970–71*, „Dzieje Najnowsze”, t. 42, 2010, s. 115–140.
- Salmonowicz Stanisław, *Piwnica pod Baranami” czyli w poszukiwaniu utraczonego czasu*, „Przegląd Artystyczno-Literacki”, t. 4, 1995, s. 30–31.
- Salmonowicz Stanisław, *Po Rosji Ukrainę czeka starcie z „tłustymi kotami”*, „Nowości. Dziennik Toruński”, 6 V 2022, s. 17.
- Salmonowicz Stanisław, *Wspomnienie o profesorach i o „salonach” toruńskich*, [w:] *60 lecie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Toruń 2006, s. 223–231.
- Salmonowicz Stanisław, *„Życie jak osioł ucieka...”. Wspomnienia*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Wilma Adam, *Doktorat honoris causa dla prof. Salmonowicza*, „Nowości. Dziennik Toruński”, 4 IV 2020, s. 6.
- Wyrowiński Jan, *Pamiętajmy o profesorze Salmonowiczu*, „Nowości. Dziennik Toruński”, 6 VI 2022, s. 2.